

КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-1/10>

РЕТРОСПЕКТИВА ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ВІД ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ДО КИЇВСЬКОЇ РУСІ (VIII СТ. ДО Н.Е. – XII СТ. Н.Е.)

Балобанова Дар'я Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-7247-0560
Researcher ID: AAP-3386-2021

У статті визначено, що ретроспективний огляд динаміки кримінального права на теренах України дозволяє продемонструвати наявність специфічних факторів, які постійно або тимчасово впливали на динаміку кримінального права. Встановлено, що історія становлення карного переслідування за злочиння на території сучасної України сягає корінням часів ранніх державних утворень Північного Причорномор'я. Доведено, що слід вести відлік не з часів історичних пам'яток центральної України, а зі Скіфської держави (з VII до IV ст. до н.е. був утворений міцний племінний союз, а у V ст. до н.е. вже існувала «Скитія») та грецьких міст-колоній, які виникли у Криму та на північному узбережжі часів великої Грецької колонізації (VIII–VI ст. до н.е.), а деякі з них із часом перетворилися на класичні грецькі поліси із власними законами та судами. Узагальнено доступні пам'ятки історії та права, котрі діяли на теренах сучасної України з VIII ст. до н.е. до XII ст. н.е. Розглянуто особливості карного переслідування на території Північного Причорномор'я (VIII ст. до н.е. – II ст. н.е.) та зміни, які відбувалися у процесі побудови єдиної держави – Київської Русі. Автор дійшла висновку, що головним фактором впливу на неписане карне право скіфів були прогресивні моделі законів грецьких полісів, які виступали стимулюючим прикладом для застосування у скіфських племенах впорядкованої відповідальності за злочини. За часів Київської Русі вагомими факторами динаміки визначення обсягу карного переслідування були помста (дохристиянська Київська Русь (до 988 р.)), міжнародні вимоги та релігійні переконання (хрещення Київської Русі (з 988 р. до Руської Правди)), необхідність одноманітного впорядкування суспільних відносин після війн за Київський престол (Руська Правда (приблизно із 30-х рр. XI ст.)).

Ключові слова: динаміка, кримінальне право, злочин, карне переслідування, фактори впливу.

Balobanova Daria. Retrospective of the dynamics of criminal law on the territory of Ukraine: from the Northern Black Sea coast to Kyivan Rus (8th st. B.C. – 12th st. A.D.)

The article states that a retrospective review of the dynamics of criminal law in Ukraine allows to demonstrate the presence of specific factors that permanently or temporarily influenced the dynamics of criminal law. It is established that the history of criminal prosecution for crimes on the territory of modern Ukraine dates back to the early state formations of the Northern Black Sea coast. It is proved that it is necessary to count not from the time of historical monuments of central Ukraine, but from the Scythian state (from 7th st. B.C. to 4th st. B.C. a strong tribal union was formed, and in 5th st. B.C. already existed "Scythia") and Greek colonies, which emerged in the Crimea and on the northern coast during the great Greek colonization (8th st. B.C. – 6th st. B.C.), and some of them eventually became classic Greek polises with their own laws and courts. The available monuments of history and law, which operated on the territory of modern Ukraine since the 8th st. B.C. to the 12th st. A.D., are generalized. The peculiarities of criminal prosecution on the territory of the Northern Black Sea Coast (8th st. B.C. – 2nd st. A.D.) and the changes that took place in the process of building a single state, Kyivan Rus, are considered. The author

came to the conclusion that the main factor influencing the unwritten criminal law of the Scythians were the progressive models of the laws of the Greek polis, which served as a stimulating example for the application of orderly responsibility for crimes in the Scythian tribes. During the times of Kyivan Rus, important factors in the dynamics of determining the scope of criminal persecution were revenge ((pre-Christian Kyivan Rus (before 988)), international demands and religious beliefs (baptism of Kyivan Rus (from 988 to Ruska Pravda)), the need for uniform regulation of public relations after the wars for the throne of Kiev (Ruska Pravda (from about 30 years of the 11th st.)).

Key words: *dynamics, criminal law, crime, criminal persecution, factor influencing.*

Упродовж усієї історії розвитку суспільства кримінальному праву була притаманна неоднакова динаміка, але вона завжди існувала, адже явище «право» існує у часі, реалізується у просторі та змінюється залежно від потреб суспільства. Якщо сучасний соціум характеризується досить високою інтенсивністю розвитку, прискореними темпами прогресу, наявністю стійкої наступності, то нам здається, що «уся епоха первісності відрізняється виключно повільними темпами розвитку суспільства» [1, с. 6]. Але чи так це?

Відповідна оцінка динаміки кримінального права у ретроспективі на прикладі її аналізу на теренах нашої країни, яка дозволила виявити певні закономірності, була проведена нами у монографії та дисертаційному дослідженні [2, с. 73–99; 3, с. 105–130].

Історичний розвиток соціуму на теренах України прийнято аналізувати із часів середньовіччя – IX–X ст., відколи історія спирається на працю Летописця Нестора – з часів Київської Русі, адже більш ранніх джерел про тогочасне право, ніж відображені у «Повісті врем'яних літ», не існує.

Утім, історія становлення карного переслідування за злочини на території сучасної України розпочалася задовго до середньовічної Київської Русі (IX ст.) – у часи значно раніших державних утворень Північного Причорномор'я. Насамперед треба вести відлік карного переслідування на теренах України з часів не історичних пам'яток центральної України, а зі Скіфської держави (з VII до IV ст. до н.е. був утворений міцний племінний союз, а у V ст. до н.е. вже існувала описана грецьким істориком Геродотом «Скитія») та грецьких міст-колоній, які виникли у Криму та на північному узбережжі часів великої Грецької колонізації (VIII–VI ст. до н.е.), а деякі з них з часом

перетворилися на класичні грецькі поліси із власними законами та судами.

Грецькі колонії, котрі засновувалися на півдні нинішньої території України, приносили із собою право полісів, досить добре відоме із праць Аристотеля. Як констатує О.А. Гавриленко: «Вже починаючи з кінця VII – VI ст. до н.е. в античних державних утвореннях, що постали на території Північного Причорномор'я, поступово складаються окремі елементи кримінального права, які прийшли до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів переважно із правової системи афінської держави через метрополію – Гераклею Понтійську та Мілет, хоча інколи відчувалися й місцеві впливи звичаїв і традицій сусідніх "варварських" племен» [4, с. 46].

Саме тут сформувалося поняття злочину: у північно-причорноморських полісах злочинною вважалася дія, що завдала державі, громаді або особі шкоди (фізичної, матеріальної або моральної). Найтяжчі злочини мали назву «адікія» – гріх перед богами [5, с. 19]. У демократичних полісах найтяжчим злочином було встановлення тиранії [6, с. 332].

У полісах переслідувалися особи, які вчинили злочини проти держави, військові та посадові злочини, злочини проти правосуддя, злочини у сфері економіки, злочини проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім'ї та моральності. Суб'єктами впорядкованого переслідування з боку держави могли бути лише вільні громадяни або особи, прирівняні до них (проксени), а також негромадяни полісів. За вчинений рабом злочин відповідав його господар, а той, у свою чергу, вже міг покарати раба так, як вважав за потрібне [4, с. 46].

Водночас господар не ніс відповідальності за покарання раба, і форми пока-

рання були жорстокими та ганебними¹. Багато в чому таке поводження з рабами зумовлювалося ставленням до них як до речей, протиставленням статусу громадян і проксенів, однак і тут мала місце своєрідна справедливість – якщо вільно-відпущеник вчинював злочин, його могли повернути у рабство [4, с. 50].

Впорядкованість та історично сформована давньогрецькою соціальною системою система карного права має оцінюватися нами як певний відрізок руху кримінального права України, але недоцільно визначити фактори, які вибудували таку систему, – вони були привнесені від Древньої Греції. Утім, самий факт існування на території півдня України кримінального права грецьких полісів має враховуватися як фактор впливу на карне право сусідніх державних утворень – зокрема, племен скіфів, а потім і скіфської держави, які жили пліч-о-пліч із грецькими колоніями.

Скіфської письменності не збереглося, як не збереглося і тогочасних писемних пам'яток права, однак існують певні уявлення про них, зокрема на підставі описів Геродота [7]. Як зазначає Н.А. Гаврилюк, скіфські звичаєві норми карного права захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї. Так, найнебезпечнішими злочинами вважалися злочини проти царя, що каралися на стадії замаху. Тяжкими злочинами вважалися також убивство, крадіжка, обмова невинного, перелюб, відступ від звичаїв і віри предків, неправдиве записягання богам – майже всі вони каралися смертю, а викрадення – відсіканням руки [8, с. 10]. Утім, у процесі розвитку у скіфів карного переслідування вони запозичили у сусідів-греків багато прогресивних інститутів. Непрямим підтвердженням цьому є той факт, що, наприклад, скіфи запозичили від грецької культури структуру

«божого заступництва»² – це свідчить про те, що грецька цивілізація, до якої належало і розвинуте кримінальне право, мала неабиякий вплив на скіфську культуру. Безумовно, такий вплив посилювався після підкорення скіфами Ольвії та завоювання частини володінь Херсонесу у II ст. до н.е.

Аналізуючи розвиток правової системи та кримінального права Північного Причорномор'я V ст. до н.е. – II ст. н.е., Т.В. Кашаніна писала, що наші покоління стоять на фундаменті, закладеному попередніми поколіннями, яким спорудження такої безцінної системи коштувало довгих і болісних зусиль. Право, кримінальне зокрема, не виникає спонтанно: воно виступає продуктом розвитку суспільства, котре досягло певного рівня свого розвитку, є достатньо цивілізованим для того, щоб виробити норми, які би так віртуозно регулювали певні сфери суспільних відносин.

Отже, за оглядом динаміки кримінального права грецьких колоній і скіфської держави у Північному Причорномор'ї (VII ст. до н.е. – II ст. н.е.) можна стверджувати, що головним фактором впливу на неписане карне право скіфів були прогресивні моделі законів грецьких полісів, які виступали стимулюючим прикладом для застосування у скіфських племенах впорядкованої відповідальності за злочини.

Занепад цивілізації Північного Причорномор'я почався із IV–III ст. до н.е., коли скіфів витіснили споріднені з ними кочівники іранського походження – сармати, котрі панували тут до II ст. н.е. На зміну їм прийшли кочівники-роксолани (алани). У III ст. на території України розселяються готи, а у IV ст. племена гунів знищують аланів і просуваються аж до Карпат, витіснивши готів у Крим. У середині IV ст. гуні на чолі з легендарним ватажком Аттілою відійшли на захід, а в Україну прийшли нові кочові орди – болгари, потім авари, а у VI ст. з'явилися слов'яни [9], традиції та право яких не надто відрізнялися від племен варварів.

Динаміку кримінального права на теренах України слід аналізувати з часів Київ-

¹ Ось як покарання рабів описує Гомер:

«Всі на канаті вони голова з головою повисли,
Петлями шию стягнули у кожної, і незабаром
Смерть їх спіткала: ногами посмикавшись,
вщухли невдовзі.

Потім втягай силоміць на подвір'я Мелантія – зразу
Міддю нещадно видерли ніздрі, обрізали вуха,
Руки і ноги відсую. І потім, в шматки порубавши,
Кинули його на з'їдень жаднучим собакам»
(Гомер. Одисея).

² Найбільш шанованою з усіх божеств була Табіті – богиня царського вогнища (тотожна грец. Гестії), після неї – Папай («батько») (відповідав грец. Зевсові), дружиною якого була Апі («земля») (ідентична із грец. Геєю); грец. Аполлонові відповідав скіфський Гойтосір, Афродіті – Аргімаса (Артімаса), Посейдонові – Тагімаса [4, с. 11].

ської Русі, адже більш ранніх джерел про тогочасне право, ніж «Повість врем'яних літ», не встановлено. Це складно і через відсутність самих джерел кримінального права, але тексти основних тогочасних документів і подій Літописець Нестор намагався передати.

Вочевидь, система звичаїв язичницьких племен і влиття до неї варязьких настанов із приходом Рюриковичів мала низку табу-йованих заборон, якими керувалася влада дохристиянського часу. У договорах Русі з Візантією ((907) 911, 945 pp.) [10, с. 61, 80, 86] вже спостерігаються певні положення кримінального права. Зокрема, у договорі 911 р. мали місце положення, якими встановлювалися покарання за вбивство, тілесні ушкодження та крадіжку³ [11] і т. д.

Другий договір Русі з Візантією (945 р., за князівства князя Ігоря) також містив карні норми, зокрема відповідальність за торгівлю без грамоти («пакость») – фактично, безчинства⁴ [12]. На стадії взаємної торгівлі та функціонування шляху «з варягів у греки» виникає й інститут екстрадиції, описаний у цьому ж Договорі.

Отже, можна стверджувати, що на рівні Візантійських угод передбачалися як карні переслідування, так і аналоги сучасного інституту екстрадиції.

Здавалось би, досить людське ставлення і до винного, і до потерпілого демонструється у цьому документі міжнародного характеру. Утім, реалії на землі Руській були дещо іншими. Вбивці переслідувалися, але за вбивство мала наставати помста. Так, наприклад, повною мірою вписувалася в тогочасне поняття правомірної поведінки розправа Великої княгині Ольги над древлянами (945 р. за датуванням «Повісті врем'яних літ») [12]. Сам же Літописець Нестор називав княгиню Ольгу «мудрішою серед людей», а її чотириразове (!) покарання древлян до повного винищення описано ним як подвиг.

³ Стосовно вбивства, наприклад, у договорі зазначалося: «А коли хто уб'є, – християнина русин чи християнин русина, – хай помре на місці вбивства. А коли убивця втече, а виявиться багатим, хай частину багатства, яка належить йому по закону, візьме ближній забитого, але й жона вбивці хай має стільки, скільки належить по закону. А коли убивця є неімущим і втік, хай перебуває під судом, доки знайдеться, а тоді помре».

⁴ «А коли без грамоти прийдуть і будуть взяті нами, то будемо тримати й охороняти, доки не повідомимо князеві вашому. А коли в руки не даватимуться і опір чинити стануть, – то будуть убиті, і хай смерть їхня не буде відомлена князем вашим».

Карне переслідування, як вбачається із джерел, реалізовувалося фактично через термін «помста». Як і у Візантійських угодах, так і на рівні визнання справедливим викорінення древлян, верхівка яких наказала вбити князя Ігоря, вбивство з помсти вважалося належною сатисфакцією за спричинення смерті.

Отже, можна констатувати, що карне переслідування (з наявних історичних джерел ми можемо говорити лише про смертну кару) на теренах України за часів дохристиянської Київської Русі розумілося як справедлива помста за спричинене. Відповідно, фактором, який впливав на існування такої кари, слід визначати необхідність задоволення жаги помсти.

Стосовно ж Візантійських угод, що, серед іншого, передбачали й екстрадицію осіб, котрі вчинили карні порушення, то фактором такої норми була, безумовно, необхідність уникнення конфліктів із торговим партнером, яким тоді була Візантія на шляху «з варягів у греки».

Прийняття християнства (з 988 р.) можна вважати початком змін у динаміці кримінального права тієї епохи: вважається, що християнство привнесло нову систему цінностей та охоронних догм. Утім, динаміка змішаної системи частково писаного, частково звичаєвого права того періоду [13, с. 85] характеризувалася, з одного боку, примусовою зміною культурних парадигм, з іншого – під впливом становлення християнської релігії знищенням язичницьких ідолів і святинь, а також волхвів, про що детально описано у «Повісті врем'яних літ», зокрема стосовно розправи дружини Ярослава Мудрого над волхвами [14] та вбивства Новгородського волхва дружиною князя Гліба [15]. І хоча, за висновком О.Ю. Дворніченко, С.Г. Кащенко, М.Ф. Флоринського, це був релігійно-побутовий конфлікт між новою християнською церквою та носіями язичницьких традицій, він «тісно переплітався з боротьбою проти влади Києва» [16].

Отже, причинами карної активності на теренах України одразу після прийняття християнства (у період Київської Русі після прийняття християнства) можна визначити:

1) зобов'язання перед Візантією щодо обернення у християнську релігію язичників – населення Київської Русі;

2) зумовлене релігійним підтекстом карне переслідування «інакших» щодо панівної верхівки: язичників, віра яких, релігійні святині й носії релігії (волхви) передували приходу християнства на Київську Русь.

Відповідно, фактором впливу на застосування такого покарання були міжнародні зобов'язання правлячої верхівки та релігійні мотиви.

На цих ранніх прикладах вже стає зрозумілим, що динаміка кримінального права залежала від внутрішніх і зовнішніх факторів. Зовнішні фактори змін диктували напрями розвитку, які визначалися політичними (договорами з Візантією) та культурологічними (примусовим упровадженням християнської релігії) факторами. Внутрішні фактори (політика, вплив) зумовлювали покарання переважно як помсту через реалізацію принципу таліону, іноді гіпертрофованого (приклад княгині Ольги).

Дотримання справедливості, що, безумовно, також здійснювалося владою, існувало поряд із боротьбою влади за втілення християнської парадигми як політичної необхідності. Водночас навряд чи у системі сучасних цінностей «розвиток» через знищення «інакших» виглядає прогресивним, але для реалізації правової політики православного християнства такі заходи були доволі прийнятні.

Вірогідно, такі фактори важливо враховувати у роботі з наступністю кримінального права.

Говорячи про початкові писані аналоги сучасних кримінально-правових норм, не можна не згадати Руську Правду (приблизно 30-ті рр. XI ст.), яка вже містила аналоги складів злочинів проти життя та здоров'я особи.

Так, у Руській Правді карні порушення від цивільних не виокремлювалися, але увага там зосереджувалася на шкоді життю та фізичній цілості особи, яка фактично описувалася через поняття «образа» та передбачала за позбавлення життя та здоров'я помсту та/або компенсацію⁵ [17].

⁵ «1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець –

Слід зауважити, що передумовою прийняття Руської Правди, першого писаного джерела права Київської Русі, був період міжусобної війни за Київський престол між синами Володимира Великого – князем Ярославом Ростовським і Новгородським (пізніше – Мудрим) і його братами Борисом, Глібом, Святославом, Святополком, яка почалася після смерті їхнього старшого брата князя Ярополка.

Отже, можна вважати, що стосовно осіб, діяння яких характеризуються високим ступенем суспільної шкоди, у Руській Правді вже передбачалися не лише покарання у вигляді смертної кари та тілесних покарань, а й компенсаторні механізми – виплати аналогу штрафу особі, якій була спричинена шкода, компенсаторні механізми для поновлення прав потерпілого.

Сам факт першого офіційного унормування на рівні внутрішнього джерела права – тобто зародків визначення злочинів, покарань і компенсацій, що містилися у Руській Правді, підтверджує наявність фактору, який зумовлював необхідність впорядкування відносин у суспільстві, де тривав безлад після перемоги Ярослава Мудрого у братовбивчій міжусобній війні за Київський престол.

Підсумовуючи огляд періоду Київської Русі, слід підкреслити, що й тоді кримінальне переслідування зазнавало численних змін під впливом міжнародних угод і релігії. З наведеного можна зробити висновок, що за часів Київської Русі на теренах нинішньої України вагомими факторами динаміки визначення обсягу кримінального переслідування, а з часом і унормування, були помста, міжнародні вимоги, релігійні переконання та необхідність одноманітного впорядкування суспільних відносин після війн за престол.

Крім того, з аналізу динаміки кримінального права як часів Скіфії, так і часів Київської Русі можна побачити, що впливовим фактором розвитку права був вплив права більш розвинених цивілізацій – у першому випадку грецьких полісів у Північному

то 40 гривень сплатити за нього. 19. Коли на двір прийде закривавлений муж або з синцями, то свідка йому шукати не треба, але належить заплатити 3 гривні продажі. Коли ж не буде на ньому слідів побиття, то привести йому свідка, щоб слово було проти слова. 20. Якщо вдарить мечем не на смерть, то має заплатити 3 гривні продажі, а потерпілому – гривню за рану, як лікувальне. Коли ж уб'є на смерть, то платити віру».

Причорномор'ї, у другому – Візантії, з привнесенням певних структур кримінального права та деяких гуманних інституцій.

Водночас із часів укладання Візантійських угод і прийняття християнства Київською Руссю відбувалося виокремлення західного та східного (православного) напрямів християнської віри, що надалі зумовило динаміку кримінального права у православної християнській парадигмі,

з часів Великого Князівства Литовського – православ'я та язичництва, а з часів Кривської унії додався вплив католицької релігії тощо. Релігійний вплив був зумовлений політичними рішеннями, і динаміка кримінального права відчувала розвиток тих інституцій, які були необхідні не лише для підтримання бажаного рівня правопорядку у суспільстві, а й для досягнення політичних цілей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белик П.А. Социальная форма движения. Явления и сущность. Москва : Наука, 1982. 270 с.
2. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права: доктринальні положення : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 358 с.
3. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2021. 476 с.
4. Гавриленко О.А. Злочини та покарання в праві античних держав Північного Причорномор'я. *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 45–52.
5. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь: репринт издания 1899 г. Москва, 1991. 1370 с.
6. Гиро П. Быт и нравы древних греков. Смоленск : Русич, 2000. 619 с.
7. Геродот про Скитію і скитів / пер. з англ. С.К. Спасько. Фастів : Оратанія, 1993. 61 с.
8. Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI–IV вв. до н.э. (эколого-экономический аспект) : автореф. дис. ... докт. ист. наук : 07.00.06. Санкт-Петербург, 1999. 579 с.
9. Швидкий С.С. *Держава і право Скіфії. Спадщина предків*: веб-сайт. URL: <http://spadok.org.ua> (дата звернення 16.06.2021).
10. Малингуди Я. Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики / пер. с нем. Д.А. Коробейникова. *Византийский временник*. 1997. Т. 57. С. 58–87.
11. Повість врем'яних літ. До 6420 [912] року. *Ізборник*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar01.htm> (дата звернення 16.06.2021).
12. Повість врем'яних літ. Роки 6421 [913] – 6477 [969] року. *Ізборник*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar02.htm> (дата звернення 16.06.2021).
13. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва : Госюридиздат, 1949. 543 с.
14. Повість врем'яних літ. Роки 6522 [1014] – 6544 [1036]. *Ізборник*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar05.htm> (дата звернення 16.06.2021).
15. Повість врем'яних літ. Роки 6577 [1069] – 6583 [1075]. *Ізборник*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar07.htm> (дата звернення 16.06.2021).
16. Дворниченко А.Ю., Кащенко С.Г., Флоринский М.Ф. Отечественная история (до 1917 г.). Гл. II, § 4. URL: <http://initkms.ru> (дата звернення 16.06.2021).
17. Правда Руська. *Ізборник*: веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення 16.06.2021).

REFERENCES:

1. Belyk, P.A. (1982). *Sotsyalnaia forma dvyzheniia. Yavleniia y sushchnost* [The social form of movement. Phenomena and essence]. Moskva: Nauka [in Russian].
2. Balobanova, D.O. (2020). *Dynamika kryminalnoho prava: doktrynalni polozhennia: monohrafiia* [Dynamics of Criminal Law: the doctrinal provisions]. Odesa: Feniks [in Ukrainian].
3. Balobanova, D.O. (2021). *Dynamika kryminalnoho prava Ukrainy (teoretyko-prykladne doslidzhennia)* [Dynamics of Criminal Law of Ukraine (theoretical and applied research)]: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.08. Odesa. 476 p. [in Ukrainian].

4. Havrylenko, O.A. (2002). Zlochyny ta pokarannia v pravi antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomia [The crimes and punishments in the law of the ancient states of the Northern Black Sea coast]. *Pravo i bezpeka*. № 1. P. 45–52. [in Ukrainian].
5. Veisman, A.D. (1991), Hrechsko-russkyi slovar [Greek-Russian Dictionary]: reprinted 1899 h. Moskva [in Russian].
6. Hyro, P. (2000). Byt y nrawy drevnykh hrekov [The life and customs of the ancient Greeks]. Smolensk: Rusykh [in Russian].
7. Spasko, S.K. (1993). (Trans). Herodot pro Skytiiu i skytiv [Herodotus about Scythia and the Scythians] / per.z anhl. Fastiv : Orataniia [in Ukrainian].
8. Havryliuk, N.A. (1999). Stepnaia Skyfyia VI–IV vv. do n.e. (ekoloho-ekonomycheskyi aspekt) [Steppe Scythia VI–IV st. B.C. (environmental and economic aspect)]: avtoref. dys. ... d-ra yst. nauk: 07.00.06. Sankt-Peterburh. 579 p.
9. Shvydkyi, S.S. Derzhava i pravo Skifii [State and law of Scythia]. Spadshchyna predkiv. Retrieved from: <http://spadok.org.ua> . [in Ukrainian]
10. Malynhudy, Ya. (1997). Russko-vyzantyiskye dohovory v X v. v svete dyplomatyky [The Russian-Byzantine treaties in the 10th century in the light of diplomacy]: per. s nem. D.A. Korobeinykova. Vyzantyiskyi vremennyk. T. 57. P. 58–87 [in Russian].
11. Povist vremianykh lit [A Tale of Bygone Years]. Do 6420 [912] roku. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar01.htm> [in Ukrainian].
12. Povist vremianykh lit [A Tale of Bygone Years]. Roky 6421 [913] – 6477 [969] roku. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar02.htm> [in Ukrainian].
13. Yushkov, S.V. (1949). Obshchestvenno-polytycheskyi stroi y pravo Kyevsokoho hosudarstva [The social and political system and the law of the Kyiv state]. Moscow: Hosiurydyzdat. [in Russian].
14. Povist vremianykh lit [A Tale of Bygone Years]. Roky 6522 [1014] – 6544 [1036]. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar05.htm> [in Ukrainian].
15. Povist vremianykh lit [A Tale of Bygone Years]. Roku 6577 [1069] – 6583 [1075]. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar07.htm> [in Ukrainian].
16. Dvornychenko, A.Iu., Kashchenko, S.H., Florynskyi, M.F. (2002). Otechestvennaia ystoriia (do 1917 h.) [National history (till 1917)]. Hl. II, § 4. Retrieved from: <http://initkms.ru> [in Russian].
17. Pravda Ruska [The Russian truth]. Izbornik. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> [in Ukrainian].